

Μνήμων

Τόμ. 33 (2014)

Οι αετοί, το λιοντάρι, το σφυροδρέπανο και ο φοίνικας: Οι εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας αμέσως πριν και κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΝΑΥΠΛΙΩΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.863](https://doi.org/10.12681/mnimon.863)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΝΑΥΠΛΙΩΤΗΣ Α. (2014). Οι αετοί, το λιοντάρι, το σφυροδρέπανο και ο φοίνικας: Οι εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας αμέσως πριν και κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών: <p>Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης, Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία (επιμ. Μανώλης Βασιλάκης), Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 2009 / Σωτήρης Βαλντέν, Παράταιροι εταίροι: Ελληνική Δικτατορία, κομμουνιστικά καθεστώτα και Βαλκάνια (1967-1974), Αθήνα, Πόλις, 2009</p>. *Μνήμων*, 33, 257-264. <https://doi.org/10.12681/mnimon.863>

Βιβλιοκρισίες

Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης», *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία* (επιμέλεια Μανώλης Βασιλάκης), Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 2009, 612 σ.

Σωτήρης Βαλντέν, *Παράταιροι εταίροι: Ελληνική Δικτατορία, κομμουνιστικά καθεστώτα και Βαλκάνια (1967-1974)*, Αθήνα, Πόλις, 2009, 794 σ.

*Οι αετοί, το λιοντάρι, το σφυροδρέπανο και ο φοίνικας:
Οι εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας αμέσως πριν και κατά τη διάρκεια
της δικτατορίας των συνταγματαρχών*

Η στρατιωτική δικτατορία που κυβέρνησε την Ελλάδα για επτά χρόνια (1967-1974) άφησε ανεξίτηλο το ίχνος της στην ιστορία της χώρας ως ένα από τα σημαντικότερα επεισόδια του εικοστού αιώνα. Η Επταετία έχει σημαντικότερες προεκτάσεις οι οποίες είναι εμφανείς ακόμη και σήμερα —όχι μόνο σε σχέση με τις προφανείς επιπτώσεις στον τομέα των διεθνών σχέσεων (με κορυφαίο παράδειγμα το Κυπριακό πρόβλημα), αλλά και σε σχέση με τη θεώρηση των Ελλήνων για την πολιτική και την Ιστορία σήμερα. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο, αποκτά ιδιαίτερη σημασία η συστηματική διερεύνηση συγκεκριμένων πτυχών της δικτατορίας, και κυρίως των εξωτερικών σχέσεων του καθεστώτος.

Ωστόσο, και παρά το γεγονός ότι έχουν περάσει 40 χρόνια από την πτώση της χούντας, δύσκολα μπορεί κανείς να ισχυριστεί πως έχουν δοθεί κατηγορηματικές απαντήσεις σχετικά με τον ρόλο των μεγάλων δυνάμεων της εποχής. Η συμμετοχή του ΝΑΤΟ και, σε κάποιο βαθμό, των ΗΠΑ στο πραξικόπημα της 21ης Απριλίου του 1967 εξακολουθεί να καλύπτεται από νέφος σύγχυσης και ο ρόλος ευρωπαϊκών (και όχι μόνον) κυβερνήσεων —υποκινητικός,

ενοχοποιητικός ή ανταγωνιστικός— (τόσο σε όρους διμερών σχέσεων με την Ελλάδα όσο και στο πλαίσιο συλλογικής δράσης), στα γεγονότα που προηγήθηκαν και ακολούθησαν την εγκαθίδρυση της δικτατορίας στην Ελλάδα δεν έχει ερευνηθεί επαρκώς. Το κενό αυτό στη βιβλιογραφία της εποχής¹ έρχονται να καλύψουν, τουλάχιστον μερικώς, δύο πολυσέλιδες εκδόσεις εξαιρετικού ενδιαφέροντος, η κάθε μία για διαφορετικούς λόγους.

1. Σημαντική εξαίρεση αποτελεί το έργο του ιστορικού Σωτήρη Ριζά, που έχει προσεγγίσει εμβριθώς ζητήματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μέσα από έρευνα σε βρετανικά και αμερικανικά αρχεία. Για περισσότερα, βλ. *Οι Ηνωμένες Πολιτείες, η δικτατορία των συνταγματαρχών και το Κυπριακό ζήτημα, 1967-1974*, Πατάκης, Αθήνα 2002, *Τα Βαλκάνια και η Ελλάδα σε μετάβαση: Από τον Ψυχρό Πόλεμο στην Ύφεση (1960-1974)*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2006, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008 και πιο πρόσφατα το κεφάλαιο «Εξωτερική πολιτική και Κυπριακό», στον συλλογικό τόμο *Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974*, επιμ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2010.

Το συλλογικό έργο Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης», *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία* (επιμέλεια Μανώλης Βασιλάκης), που εκδόθηκε το 2009 προέκυψε από το Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο με τον ομώνυμο τίτλο, που διοργάνωσε το «Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης» στην Αθήνα, τον Μάιο του 2008. Πρόκειται για μια συλλογή ανακοινώσεων για την «πιο κρίσιμη για την Ελλάδα μεταπολεμική δεκαετία» (όπως παρατήρησε ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης στην εναρκτήρια ομιλία του), τις οποίες παρουσίασαν 23 καθηγητές και ερευνητές της Σύγχρονης Ιστορίας και των Πολιτικών Επιστημών, προερχόμενοι από πανεπιστήμια των ΗΠΑ, της Βρετανίας, της Γαλλίας, της Ελβετίας, της Δανίας και της Ελλάδας. Το βιβλίο χωρίζεται σε έξι θεματικές ενότητες που πραγματεύονται, κατά σειρά, τον ρόλο των Αμερικανών και του Θρόνου στην πολιτική ζωή, τις σχέσεις της Ελλάδας με το ΝΑΤΟ και την Ευρώπη, την οικονομία, την πολιτική κρίση του 1965, τα κόμματα της Αριστεράς και της Δεξιάς, και τον ρόλο του στρατού στην πολιτική ζωή. Ακολουθεί, τέλος, συζήτηση με τη μορφή της στρογγυλής τράπεζας για το κλείσιμο των εργασιών του Συνεδρίου. Παρά την ομολογουμένως σημαντική συμβολή όλων των ανακοινώσεων για την κατανόηση των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων, αλλά και για την ανάλυση της δυναμικής ανάμεσα στους παράγοντες διαμόρφωσης της πολιτικής ζωής της «σύντομης δεκαετίας» του 1960, σε αυτό το βιβλιοκριτικό άρθρο θα εστιάσω στις μελέτες που αφορούν στις σχέσεις της Ελλάδας με ξένες χώρες, δηλαδή κυρίως στις δύο πρώτες θεματικές ενότητες.

Στην πρώτη ανακοίνωσή του βι-

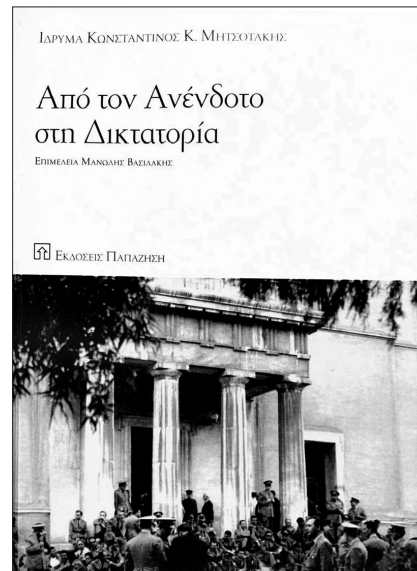
βλίου, ο Ιωάννης Ιατρίδης βαφτίζει τις ΗΠΑ «απρόθυμο ηγεμόνα» και δικαιολογεί τον χαρακτηρισμό υποστηρίζοντας πως, καίτοι οι πρεσβευτές των ΗΠΑ ασκούσαν τη μεγαλύτερη σε σχέση με τις άλλες χώρες επιρροή στην εκάστοτε ελληνική κυβέρνηση, η Ουάσιγκτον δεν κατάφερε να κατανοήσει την πραγματικότητα της ταραχώδους κατάστασης που επικρατούσε στην Αθήνα από το 1961 ως και τη στρατιωτική εκτροπή του 1967, το ενδεχόμενο της οποίας υποτιμούσε. Ο συγγραφέας προσφέρει μια ενδελεχή ανασκόπηση των σχέσεων ανάμεσα στην αμερικανική και την ελληνική πρωτεύουσα, χρησιμοποιώντας κυρίως δημοσιευμένα αμερικανικά έγγραφα, και καταλήγει στο συμπέρασμα πως η «σταδιακή κατάργηση της δημοκρατικής διαδικασίας το 1961-67, η αποσύνθεση της νόμιμης κυβερνητικής εξουσίας και η επιβολή ωμής δικτατορίας ήταν το έργο πολιτικών, αξιωματικών του στρατού και του βασιλιά, οι οποίοι απέτυχαν να επιλύσουν τον αγώνα εξουσίας με συνταγματικά μέσα» (σ. 66). Ο Ιατρίδης καταρρίπτει κατηγορηματικά τον μύθο της συμβολής αμερικανών αξιωματούχων στην πολιτική κρίση και τη δικτατορία των συνταγματαρχών, υπενθυμίζοντας ότι δεν έχουν ακόμα έλθει στην επιφάνεια αποδείξεις για τον υποτιθέμενο ενεργό ρόλο των ΗΠΑ σε σχέση με το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου.² Ωστόσο, δεν προσπερνά την αποτυχία της αμερικανικής πολιτικής απέναντι στην Ελλάδα –την οποία και εντοπίζει

2. Πρβλ. το κεφάλαιο του Λεωνίδα Καλλιβρετάκη, με τίτλο «Η ομάδα Παπαδόπουλου στην τελική ευθεία προς την εξουσία (1966-1967)», στο *Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974*, ό.π.

ορθά στα γεγονότα που ακολούθησαν και που φανέρωσαν την απροθυμία της Ουάσιγκτον να ασκήσει την απαραίτητη πίεση στους πραξικοπηματίες, ώστε να υποχωρήσουν άμεσα. Αξίζει να αναφερθεί ότι στο ίδιο μήκος κύματος βρίσκεται και η αμέσως επόμενη ανακοίνωση της προϊσταμένης της Υπηρεσίας Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών, Φωτεινής Τομαή. Χρησιμοποιώντας την ίδια έκδοση από τα αμερικανικά αρχεία, η Τομαή διακρίνει την ανησυχία των ΗΠΑ για την έκρυθμη κατάσταση που επικρατούσε το 1967 στην Αθήνα, αλλά ξεκαθαρίζει αμέσως ότι «[α]πό την ανησυχία όμως ως τη σκηνοθεσία και τα σενάρια εμπλοκής των μυστικών υπηρεσιών, για τις οποίες έχει χυθεί τόσο μελάνι εδώ στην Ελλάδα που όλοι αρέσκονται να εντρυφούν σε παρόμοιες «ιστορίες», η απόσταση είναι μεγάλη, επισφαλής και ασφαλώς αυθαίρετη» (σ. 83).

Προχωρώντας στη δεύτερη θεματική ενότητα που ασχολείται με την Ατλαντική Συμμαχία και την Ευρώπη, συναντάμε πρώτη την ανακοίνωση του Γιάννη Σακκά. Ο συγγραφέας εξετάζει τον προσανατολισμό της ελληνικής διπλωματίας κατά την ταραχώδη εξαετία που προηγείται της επιβολής της δικτατορίας, και συμπεραίνει πως η Αθήνα παρέμεινε καθ' όλο το διάστημα προσηλωμένη στο άρμα των ΗΠΑ και της Ατλαντικής Συμμαχίας. Τα αίτια για τον υπέρμετρα φιλοδυτικό προσανατολισμό της Ελλάδας (που δεν είχε, ωστόσο, τα αναμενόμενα εθνικά οφέλη) εντοπίζονται στις περιορισμένες στρατιωτικές και οικονομικές δυνατότητες της χώρας, οι οποίες αδυνατούσαν να καλύψουν τις ανάγκες για αναχαίτιση του «από βορράν» κινδύνου. Κατά τον

Σακκά, αυτός ο κίνδυνος, ο οποίος αποτέλεσε το βασικό δόγμα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, «δεν ήταν υπαρκτός ή τουλάχιστον ήταν λιγότερο άμεσος απ' ό,τι πίστευαν η ΕΡΕ και τα κόμματα του Κέντρου», καθώς η «Βουλγαρία δεν θα αποτολμούσε ποτέ επίθεση κατά της Ελλάδας χωρίς την έγκριση του Κρεμλίνου» και οι «ίδιοι οι Αμερικανοί θεωρούσαν απίθανη την έκρηξη τοπικής σύγκρουσης στα Βαλ-

κάνια» (σ. 182-183). Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής, η Ελλάδα απέφυγε να συμμετάσχει ενεργά στη διαδικασία της Ύφεσης και να αναλάβει κάποια τολμηρή πρωτοβουλία (όπως το Βέλγιο, το οποίο αναφέρει ο συγγραφέας ως παράδειγμα), περιοριζόμενη στο να παρακολουθεί τις εξελίξεις και να λειτουργεί αυστηρά εντός των επιθυμητών για την Ατλαντική Συμμαχία ορίων. Και συμπεραίνει ο Σακκάς: εγκλωβισμένες σε μια μανιχαϊστική θεώρηση των διεθνών σχέσεων, με αντίστοιχη

ρηγορική (κυρίως για εσωτερική κατανάλωση, αλλά και για την προσέλκυση πόρων από τη Δύση), οι κυβερνήσεις τόσο του Κωνσταντίνου Καραμανλή όσο και του Γεωργίου Παπανδρέου ακολούθησαν μια αδιάφορη, επιφυλακτική έως και εχθρική στάση απέναντι στο ζήτημα της Ύφεσης, περιορίζοντας αυτομάτως τον ορίζοντα της διπλωματικής δραστηριότητας της χώρας.

Η επόμενη ανακοίνωση τιτλοφορείται «Ελληνοβρετανικές σχέσεις κατά τη σύντομη δεκαετία του 1960» και αποτελεί προϊόν της έρευνας της Κωνσταντίνιας Μαραγκού στα βρετανικά κρατικά αρχεία, κατά κύριο λόγο. Η συγγραφέας τονίζει τη μεγάλη συμβολή της σημασίας της στρατηγικής θέσης της Ελλάδας στην αποφασιστικότητα των Βρετανών να διαφυλάξουν την καλή συνεργασία μεταξύ των δύο χωρών και αφού διαπιστώνει πως (παρά το «αγκάθι» του Κυπριακού) οι ελληνοβρετανικές σχέσεις παρέμεναν σχετικώς ομαλές, σχολιάζει τη στάση του Λονδίνου απέναντι στον πρωθυπουργό Παπανδρέου και τα Ιουλιανά. Συγκεκριμένα, αναφέρει πως «το Βρετανικό Υπουργείο Εξωτερικών δεν επέδειξε ιδιαίτερο ζήλο για τη διακυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου, στην οποία προσέδιδαν συχνά τον όρο δημαγωγική, ενώ τον ίδιο χαρακτήρισαν ασυνεπή και αδίστακτο πολιτικό» (σ. 224). Η Μαραγκού αντιπαραθέτει σε αυτούς τους χαρακτηρισμούς την εκτίμηση του Λονδίνου πως ο Κωνσταντίνος «χειρίστηκε την κρίση [του Ιουλίου 1965] με κάποια ικανότητα» (σ. 225), συνδέοντας τη σύνταξη των Βρετανών με τον Κωνσταντίνο με τη διαχρονική προσπάθεια των βρετανικών κυβερνήσεων να διατηρήσουν τους στενούς δεσμούς που συνέδεαν τις βα-

σιλικές οικογένειες των δύο χωρών. Σε σχέση με τα γεγονότα του 1967, η συγγραφέας καταλήγει στο παρακάτω συμπέρασμα που απηχεί την ανάλυση του Ιατρίδη για τις ΗΠΑ, και, συνεπώς, συντελεί στην εξαγωγή πιο ολοκληρωμένων συμπερασμάτων για την πολιτική των Δυτικών γενικότερα: «Κατά τους πρώτους μήνες του 1967 δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι βρετανικές αρχές είχαν λάβει γνώση, κυρίως λόγω της αγαστής τους συνεργασίας με τους αμερικανούς ομολόγους τους, του ενδεχόμενου αντισυνταγματικής δράσης δεξιών στοιχείων, καθοδηγούμενων ή μη από τον Βασιλιά, αλλά ακόμα και της περιεργής υπόγειας κινητικότητας των μετέπειτα πραξικοπηματιών. Απέτυχαν όμως να εκτιμήσουν σωστά το επίπεδο και την αμεσότητα του κινδύνου, παραπλανούμενοι ίσως και από την προκήρυξη νέων εθνικών εκλογών τον Μάιο του 1967» (σ. 227).

Τέλος, η Μαραγκού παρατηρεί πως η Βρετανία εξακολούθησε την πολιτική της «μη παρέμβασης» (καθώς στερούνταν πια της ισχυρής επιρροής στα ελληνικά πράγματα που απολάμβανε κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα) και χρησιμοποιεί τον όρο «μη ηρωική»³ για να χαρακτηρίσει τη στάση των Βρετανών απέναντι στην Ελλάδα.⁴

3. Η Μαραγκού είναι σαφώς επηρεασμένη από τη φράση του Βρετανού πρέσβη Sir Michael Stewart «might be *unheroic* but it was correct in the circumstances», η οποία αναφερόταν στην ουδέτερη στάση της Βρετανίας κατά τη συζήτηση της υποθέσεως της Ελλάδας στο Συμβούλιο της Ευρώπης, στις αρχές του 1969.

4. Για μια συνολική επισκόπηση των πολιτικών και οικονομικών σχέσεων της

Παρόμοια με των Βρετανών ήταν και η πολιτική της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας. Όπως εξηγεί στην κατατοπιστική ανακοίνωσή του ο Δημήτρης Αποστολόπουλος, η Βόννη έδινε ιδιαίτερη σημασία στην Ελλάδα στο πλαίσιο της Ατλαντικής Συμμαχίας, και γι' αυτό δεν διαταράχθηκαν και οι σχέσεις της με την Αθήνα ακόμη και μετά τον Απρίλιο του 1967. Πιο συγκεκριμένα: «Η επιβολή δικτατορικού καθεστώτος δεν επηρέασε άμεσα τις σχέσεις των δύο χωρών, αν και προκάλεσε σχετική αμηχανία στην κυβέρνηση της Βόννης, κυρίως λόγω της συμμαχίας στο ΝΑΤΟ, της συνεργασίας στο πλαίσιο της ΕΟΚ και της θέσης της Δ. Γερμανίας ως του κυριότερου εμπορικού εταίρου της χώρας. Η διακοπή των διπλωματικών σχέσεων, όπως απαιτούσαν άλλα κράτη, δεν τέθηκε από γερμανικής πλευράς, όχι μόνον επειδή θεωρήθηκε πιο σωστή η διατήρηση της επαφής με την Ελλάδα, αλλά και γιατί έπρεπε να διασφαλιστούν τα ίδια τα γερμανικά συμφέροντα» (σ. 256).

Η Δ. Γερμανία, όπως ακριβώς και η Βρετανία (και σε αντίθεση με την Ολλανδία και τις σκανδιναβικές χώρες) ήθελε να αποφύγει οπωσδήποτε την άσκηση οποιασδήποτε μορφής πίεσης προς την Ελλάδα, ώστε να μην τεθούν σε κίνδυνο γερμανικά θέματα ζωτικής σημασίας, όπως το Γερμανικό Ζήτημα και η πολιτική της Υφεσης. Σύμφωνα με την επιμελή έρευνα του Αποστολόπουλου στα γερμανικά αρχεία,

η δεδομένη προσκόλληση της χούντας στους δυτικούς θεσμούς σήμαινε ότι η Βόννη θα διατηρούσε επαφές με τους συνταγματάρχες και θα τηρούσε στάση αναμονής απέναντι στο καθεστώς.

✪

Το έργο του Σωτήρη Βαλντέν *Παράταιροι εταίροι: Ελληνική Δικτατορία, κομμουνιστικά καθεστώτα και Βαλκάνια (1967-1974)* αποτελεί σημαντικότατη συμβολή στην κατανόηση του μηχανισμού εξωτερικής πολιτικής τόσο της δικτατορίας όσο και των κομμουνιστικών καθεστώτων με τα οποία διατηρούσε σχέσεις. Πρόκειται για ένα ογκώδες βιβλίο με πλήθος στοιχείων που συντροφεύουν αρμονικά την ανάλυση, παρέχοντας τις απαραίτητες για ένα ακαδημαϊκό έργο επιστημονικές αποδείξεις. Πέρα όμως από το γεγονός ότι αποτελεί την πρώτη εμπειρατατωμένη προσπάθεια αποτίμησης των σχέσεων του καθεστώτος με τα κομμουνιστικά κράτη (κυρίως των Βαλκανίων), η μοναδικότητα της έκδοσης συνδέεται με την ταυτότητα του συγγραφέα: ο Βαλντέν συνδυάζει την ακαδημαϊκή ιδιότητα με την κυβερνητική, αλλά έχει και αντιδικτατορική δράση. Οι χώρες που μελετώνται είναι η ΕΣΣΔ, η Κίνα και οι οκτώ ευρωπαϊκές που βρίσκονταν υπό κομμουνιστικό καθεστώς (Γερμανική Λαοκρατική Δημοκρατία, Πολωνία, Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία, Ρουμανία, Βουλγαρία, Αλβανία και Γιουγκοσλαβία), με σαφώς περισσότερη έμφαση στις τέσσερις τελευταίες που αποτελούν και τον βαλκανικό περίγυρο της Ελλάδας.

Η σκοπιά εξέτασης των σχέσεων της χούντας με αυτές τις χώρες είναι αυτή των πολιτικών και, σε σημαντικό βαθμό, των οικονομικών σχέσεων και

Βρετανίας με τη χούντα καθ' όλη τη διάρκεια της δικτατορίας, βλ. την προσφάτως εκδοθείσα μελέτη του γράφοντος, *Britain and the Greek Colonels: Accommodating the Junta in the Cold War*, I.B. Tauris, Λονδίνο 2012.

η κύρια πρωτογενής αρχειακή συλλογή είναι αυτή του Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών. Ο Βαλντέν, ωστόσο, δεν μένει σε αυτήν την, ομολογουμένως βασικότετη, πηγή και αυτό είναι ένας ακόμη παράγοντας που καθιστά το βιβλίο του ξεχωριστό. Φροντίζει επιμελώς να χρησιμοποιήσει όλες τις διαθέσιμες αρχειακές πηγές χωρίς, ωστόσο, να έχει επισκεφθεί τους χώρους που φυλάσσονται τα πολύτιμα έγγραφα.

Ο συγγραφέας παραθέτει αποσπάσματα από βρετανικά αρχεία μέσα από μελέτες άλλων ερευνητών (κυρίως του Σωτήρη Ριζά), χρησιμοποιεί τις δημοσιευμένες πηγές των αμερικανικών κρατικών υπηρεσιών (FRUS) και του ΚΚ Σοβιετικής Ένωσης, και κάνει εκτεταμένη χρήση ηλεκτρονικών πηγών, καθώς και εφημερίδων της εποχής.

Η δομή του βιβλίου είναι ασυνήθιστη, καθώς μπορεί να περιγραφεί ως μείγμα χρονολογικής και θεματικής προσέγγισης του αντικειμένου. Ο συγγραφέας, εκκινώντας από τον τίτλο που επέλεξε να δώσει στο έργο του, παραθέτει αρχικά μια χρονολογική ανασκόπηση των σχέσεων του καθεστώτος με τις ανατολικές χώρες (η οποία καταλαμβάνει χώρο 170 σελίδων περίπου), σε μια προσπάθεια να εξηγηθεί, μεταξύ άλλων, το (έστω «περιορισμένο σε έκταση και βάθος») «άνοιγμα προς Ανατολάς» της χούντας, καθώς και η ανταπόκριση των κομμουνιστικών χωρών. Το σημαντικά μεγαλύτερο δεύτερο μέρος της μελέτης (σ. 313-740) αφιερώνεται στην αναλυτική εξέταση των σχέσεων με τις βαλκανικές χώρες, με ξεχωριστά κεφάλαια για τις ελληνογιουγκοσλαβικές και ελληνοβουλγαρικές, ένα κοινό κεφάλαιο για τις σχέσεις με τη Ρουμανία και την Αλβα-

νία, ένα κεφάλαιο για την πολυμερή βαλκανική συνεργασία, και, τέλος, ένα εκτεταμένο κεφάλαιο για την οικονομική συνεργασία της Ελλάδας με τις παραπάνω χώρες.

Ο Βαλντέν επισημαίνει στον πρόλογο ότι η σοβαρή μελέτη της εποχής άρχισε σχετικά πρόσφατα, οπότε και ξεκίνησε η σταδιακή διάλυση του «μείγματος μυθοποίησης / αποσιώπησης» της περιόδου, που επικρατούσε. Σημαντικότετη είναι η διαπίστωσή του και για τον μύθο γύρω από τον ρόλο των ξένων δυνάμεων στην επιβολή της δικτατορίας: «Η εικόνα της χούντας ως ενός –έξωθεν επιβεβλημένου– ξένου προς την ελληνική κοινωνία σώματος, με έναν λαό και πολιτικό κόσμο καθολικά αντιστεκόμενους, είναι εξαιρετικά απλουστευτική και σε σημαντικό βαθμό ανακριβής. Αποκρύβει το γεγονός ότι το στρατιωτικό καθεστώς υπήρξε προϊόν των εσωτερικών πολιτικών συγκρούσεων, γέννημα θρέμμα της τότε δεξιάς και του «βαθέος» μετεμφυλιοπολεμικού κράτους» (σ. 44-45).

Παράλληλα, ο συγγραφέας σχολιάζει ακόμη έναν μύθο, σημειώνοντας ότι «η ενεργός αντίσταση, με εξαίρεση τον φοιτητικό χώρο μετά το 1972 και το κίνημα του Ναυτικού το 1973, υπήρξε αρκετά περιορισμένη» (υποσημείωση 7, σ. 45).⁵

Παρ' όλα αυτά, δεν παραλείπει να ασκήσει κριτική στο καθεστώς, χαρακτηρίζοντας τη δράση της δικτατορίας στον τομέα της εξωτερικής πο-

5. Βλ. την πρόσφατη αναφορά του Φώτου Λαμπρινού στην «ισχνή» αντίσταση στο καθεστώς (Χούντα είναι. Θα περάσει; Τα κινηματογραφικά Επίκαιρα στη διάρκεια της Δικτατορίας (1964-1974), Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2013, σ. 249).

λιτικής ως ερασιτεχνική και γραφική –πρωτίστως λόγω της ποιότητας των πρωταγωνιστών της, αλλά και λόγω των παρεμβάσεων των στελεχών της στο έργο του Υπουργείου Εξωτερικών. Σε ό,τι αφορά στην προσπάθεια καλλιέργειας καλύτερων σχέσεων με τα κομμουνιστικά καθεστώτα, ο Βαλντέν θέτει τα πράγματα στη σωστή τους διάσταση, καταδεικνύοντας την «έντονη προπαγανδιστική» χρήση της Ανατολι-

κής πολιτικής της χούντας στο εξωτερικό και στο εσωτερικό: «Η δικτατορία εκμεταλλεύεται στο έπακρο τις σχέσεις [αυτές] για να πείσει τους Έλληνες ότι όχι μόνο δεν είναι διεθνώς απομονωμένη, αλλά και υποστηρίζεται από τα καθεστώτα που αποτελούν τα πρότυπα των υπό δίωξη κομμουνιστών. Στην κοινή γνώμη της Δύσης χρησιμοποιεί τις σχέσεις αυτές για να υπογραμμίσει το μάταιο των προσπαθειών απομόνωσης της, αλλά και ακόμη για να υπο-

νοήσει ότι έχει «και άλλο δρόμο», αν η Δύση την εγκαταλείψει» (σ. 57).

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο συγγραφέας συνδέει αιτιολογικά την προώθηση προσέγγισης του καθεστώτος με τους κομμουνιστές γείτονές του με την αίσθηση απομόνωσης που βίωνε η χούντα σε σχέση με τη Δυτική Ευρώπη (και κυρίως ως αποτέλεσμα της ουσιαστικής αποπομπής της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης τον Δεκέμβριο του 1969 –εξάλλου δεν αποτελεί απλή σύμπτωση ότι το «άνοιγμα προς Ανατολάς» επιχειρείται κατά τα έτη 1970 και 1971, στο κατόπι, δηλαδή, των γεγονότων του Στρασβούργου).

Η πολιτική αυτή της χούντας, ωστόσο, δεν άλλαξε τον προσανατολισμό της εξωτερικής πολιτικής της χώρας παρά μόνο στο ελάχιστο, καθώς τα ανοίγματα αυτά ήταν «πλήρως ευθυγραμμισμένα με τη γραμμή της Ουάσιγκτον». Και από την πλευρά, όμως, των κομμουνιστικών κρατών –τα οποία αντιμετώπισαν με ρεαλισμό το αυταρχικό καθεστώς στην Ελλάδα μόλις αυτό έδειξε σημάδια σταθεροποίησης– δεν μπορεί να ειπωθεί πως ακολούθησαν μια συγκεκριμένη και παγιωμένη πολιτική απέναντι στη δικτατορία. Πίσω από αυτή τη διαφοροποίηση στον βαθμό ανταπόκρισης των χωρών αυτών στις κινήσεις των συνταγματαρχών βρίσκονται δύο πραγματικότητες, τις οποίες αναλύει εξαιρετικά ο Βαλντέν: ο Ψυχρός Πόλεμος, με τα σκαμπανεβάσματα της διεθνούς Ύφεσης που επηρεάζουν πέρα από τις σχέσεις των κομμουνιστικών χωρών μεταξύ τους και τις επαφές με τη νατοϊκή Ελλάδα· και οι «εθνικές διαφορές» της Ελλάδας με τους γείτονες της, με κύρια σημεία τριβών το Μακεδονικό και το Βορειοηπειρωτικό.

Έτσι, ο συγγραφέας διαλύει ακόμη έναν μύθο, αυτόν που διατείνεται πως η ελληνική χούντα προώθησε σημαντικά τις σχέσεις με τα καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης.

Προσπερνώντας τις «προπαγανδιστικές αβρότητες» εκατέρωθεν, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ιδεολογική θέση της «προσέγγισης των άκρων» δεν επιβεβαιώνεται. Μοναδική, ίσως, εξαίρεση αποτελεί η αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων με την ακραία σταλινική και επίσης απομονωμένη Αλβανία του Χότζα, ως επιστέγασμα του «Ανατολικού ανοίγματος» των συνταγματαρχών.⁶

Αναφορικά με το «Ανατολικό» εμπόριο, την «κυριότερη συγκεκριμένη μορφή σχέσεων Ελλάδας-Ανατολικών χωρών», ο συγγραφέας σημειώνει ότι η αξία του κατά την επταετία υπερδιπλασιάστηκε (με τις εξαγωγές σχεδόν να τριπλασιάζονται και τις εισαγωγές να διπλασιάζονται), χωρίς, ωστόσο, να αυξάνεται το μερίδιο των χωρών αυτών στο εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας –αντιθέτως παρατηρείται σημαντική μείωση του μεριδίου των κομμουνιστικών χωρών λόγω της αύξησης των ανταλλαγών με άλλες, κυρίως δυτικο-

ευρωπαϊκές, χώρες. Πολύ χρήσιμοι είναι και οι πίνακες που παραθέτει ο Βαλντέν με τις συμφωνίες και τα λοιπά έγγραφα που υπογράφηκαν από την Ελλάδα και τις Ανατολικές χώρες κατά τη διάρκεια της επταετίας, και με τους φακέλους του αρχείου του ΥΠΕΞ που χρησιμοποίησε, καθώς και οι ομιλίες και τα αποσπάσματα από εκθέσεις και άλλα διπλωματικά έγγραφα που παρατίθενται είτε ως παραρτήματα στο τέλος του βιβλίου είτε εμβόλιμα στο κείμενο ως ένθετα.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η αξία των δύο αυτών εκδόσεων δεν περιορίζεται αυστηρά στην (προφανώς μεγάλη) σημασία της ανάλυσης των σχέσεων του αυταρχικού καθεστώτος των συνταγματαρχών με τις ξένες κυβερνήσεις. Οι πολιτικοί επιστήμονες και ιστορικοί που υπογράφουν τα κείμενα δεν μένουν προσκολλημένοι σε παγιωμένες αντιλήψεις και καθιερωμένες αφηγήσεις που στερούνται πραγματικής βάσεως, και ερευνούν σε βάθος το αντικείμενο τους, αξιοποιώντας πρωτογενείς πηγές από ξένα και (δυστυχώς μόνο σε μία περίπτωση) ελληνικά αρχεία, παρέχοντας, παράλληλα, επαρκή τεκμηρίωση για να βοηθήσουν τον αναγνώστη να σχηματίσει ολοκληρωμένη και απαλλαγμένη από ιδεολογικές αγκυλώσεις άποψη. Αυτή η κοινή αφετηρία είναι και το νήμα που ενώνει τις δύο εκδόσεις και τις καθιστά τόσο ενδιαφέρουσες αλλά και τόσο ξεχωριστές και ελκυστικές για τον αναγνώστη που διψά για μια ψύχραιμη ιστορική αποτίμηση του πρόσφατου παρελθόντος.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΝΑΥΠΛΙΩΤΗΣ

6. Για μια αποτίμηση των συνθηκών που επέτρεψαν την προσέγγιση αυτή μέσα από την έρευνα ελληνικών και αλβανικών πηγών (καθώς και των βρετανικών αρχείων), βλ. το κεφάλαιο του γράφοντος στο συλλογικό *Greece in the Balkans: Memory, Conflict and Exchange*, επιμέλεια Όθων Αναστασάκης, Dimitar Bechev και Νικόλας Βρούσαλης, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle 2009.